

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ДВАДЦЯТЬ ШОСТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»,
присвяченої 100-річчю
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова*

2 грудня 2020 р.

Харків
«Майдан»
2020

УДК 069.01:745/749:929:930

Д 22

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова,
протокол № 2 від 27 березня 2020 р.*

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, кандидат філософських наук, заступник директора з наукової роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова, заслужений працівник культури України;

А. О. Фененко, учений секретар ХІМ імені М. Ф. Сумцова;

В. С. Аксонов, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ХІМ імені М. Ф. Сумцова;

І. П. Шевцов, завідувач відділу науково-інформаційних технологій та маркетингу ХІМ імені М. Ф. Сумцова;

Л. І. Бабенко, старший науковий співробітник відділу археології ХІМ імені М. Ф. Сумцова.

Рецензенти:

С. М. Куделко, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник культури України

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Східно-регіонального відділення Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, заслужений працівник освіти України

Д 22 **Двадцять шості** Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 100-річчю Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, 2 грудня 2020 р. / Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. — Х.: Майдан, 2020. — 246 с.: іл.

ISBN 978-966-676-806-3.

До збірника увійшли тексти наукових доповідей з проблем музейної справи, збереження та популяризації культурного надбання, що були представлені в рамках наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», яка проходила у рамках XXVI Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 069.01:745/749:929:930

© Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, 2020

© Шевцов І. П., художнє оформлення, 2020

© Автори статей, 2020

ISBN 978-966-676-806-3

18. *Офіційний сайт Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.*
URL: <http://museum.kh.ua>
19. *Серета С.Д. По музеях Західних областей УРСР // Бюлетень Харківського Державного республіканського історико-краєзнавчого музею ім. Г.С. Сковороди №3. Грудень 1946р. // Архів ОКЗ Харківський історичний музей. С. 1-16*
20. *Сошнікова О.М. Харківський історичний музей: вчора, сьогодні, завтра (до 90-річчя заснування музею) // Шістнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю заснування Харківського історичного музею. Х.: Оригінал, 2010. С. 9-20.*

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ АКАДЕМІКА М. Ф. СУМЦОВА

***Хіріна Ганна Олександрівна,**
кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри філософії
та соціології Національного
фармацевтичного університету*

***Філіппенко Ростислав Ігорович,**
кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри філософії
та соціології Національного
фармацевтичного університету*

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Харківському університеті сформувався один з найпотужніших центрів дослідження проблем мистецтвознавства. В університеті працювали такі неперевершені дослідники історії мистецтва як О.І. Кирпичников, Є.К. Редін та Ф.І. Шміт. Однак питання формування та розвитку харківської школи історії мистецтв не було б повністю розкрито без дослідження місця та ролі Миколи Федоровича Сумцова — видатного вченого та мистецтвознавця, організатора науки та освіти в Україні, громадського діяча.

Треба зазначити, що питання вивчення мистецтвознавчого напрямку в науковій діяльності М. Ф. Сумцова поставлено не вперше [11; 15]. До речі, праці вченого, що були присвячені проблемам мистецтва досліджували і раніше, але досі залишається відкритим питання про витоки інтересу та широких знань М. Ф. Сумцова до мистецтва, зокрема іконопису, внесок вченого в створення Харківської школи історії мистецтв, робота в музеї витончених мистецтв,

створення мистецького відділу в Музеї Слобідської України. Всі ці питання змушують повертатися до питання вивчення мистецтвознавчого вектору у науковій творчості М. Ф. Сумцова.

Треба підкреслити, що автори даного дослідження не намагалися повторити вже відомі факти, що раніше знайшли своє відображення в науковій літературі. Мета цієї роботи — доповнити біографію вченого та розглянути окремі аспекти наукової та організаційної діяльності М. Ф. Сумцова, що пов'язані з дослідженням питань мистецтвознавчого характеру, але поки ще не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі.

Проблеми історії мистецтва, творчість видатних художників, пам'ятки образотворчого мистецтва, іконопис завжди цікавили М. Ф. Сумцова. Його глибокі знання в галузі мистецтва вражали сучасників та сьогоднішніх дослідників. Але виникає питання — коли та під чим впливом у М. Ф. Сумцова виникла така зацікавленість мистецтвом? Спробуємо дати відповідь на це питання.

Нам добре відомо, що М. Ф. Сумцов народився в Санкт-Петербурзі у 1854 році на вул. Ліговська, 66 (будинок Дилева) в родині статського радника, кавалера орденів, начальника відділу Міністерства фінансів Федора Івановича Сумцова (1797-1856 рр.) [3]. Батько пішов з життя дуже рано, тому не міг вплинути на формування особистості вченого, його наукові інтереси. До цього часу практично нічого не було відомо про матір М. Ф. Сумцова, тому автори мають можливість доповнити цю мало відому сторінку життя вченого.

По матері Микола Федорович походив з добре відомого в Харкові роду Колтуновських [34]. Його дід — небагатий дворянин Харківської губернії Іван Якович Колтуновський, колезький радник, в 1840-1842 роках старший радник по винному, соляному та тютюновому відділенням Харківської казенної палати, кавалер орденів святого Володимира IV ступеня, святої Анни III ступеня, святого Станіслава II ступеня, за 25 і 30 років бездоганної служби [7]. У родині Колтуновських було восьмеро дітей — Єгор, Іван, Олександр, Олексій, Василь, Анна, Євдокія та Мар'я. Анна Іванівна Колтуновська (в шлюбі Сумцова) (1822-1910) була матір'ю Миколи Федоровича Сумцова, а Єгор Іванович Колтуновський (1818-1887) — відповідно, його дядьком [35]. Родина Колтуновських мала тривалі дружні стосунки з засновником Харківського університету Василем Назаровичем Каразіним, який був частим гостем, особливо йому подобалося спілкуватися з Є.І. Колтуновським, дивитися на його мистецькі роботи. Саме в особистості Єгора Івановича Кол-

туновського полягає джерело інтересу та любові М. Ф. Сумцова до мистецтва, його вражаючі знання іконопису.

Джерелом нашого дослідження стала публікація М. Ф. Сумцовим трьох листів В.Н. Каразіна до Є.І. Колтуновського [27]. Вперше М. Ф. Сумцов надрукував ці листи у 1880 році в № 34 «Харківських відомостей», але ця публікація незабаром загубилася та забулася. Але М. Ф. Сумцов вважав листи В.Н. Каразіна до Є.І. Колтуновського важливими для відтворення образу засновника університету, тому знову надрукував їх в 1891 році у збірнику Харківського історико-філологічного товариства. М. Ф. Сумцов отримав чотири листи від самого Є.І. Колтуновського, три листи були оприлюднені [37]. Хоча сам М. Ф. Сумцов, в силу своєї природної скромності, ніколи не згадував про родинні зв'язки, але стає зрозумілим, чому саме М. Ф. Сумцову Є.І. Колтуновський передав листи В.Н. Каразіна, які вважалися сімейною реліквією. Залишившись дуже рано без батьківської опіки, М. Ф. Сумцов, як нам здається, виховувався в тому числі дядьком. Про самого Єгора Івановича Колтуновського відомо небагато. Єгор Іванович Колтуновський навчався у Петербурзькій Академії мистецтв, в січні 1841 року через хворобу (зі слів Сумцова) повернувся до Харкова, де мав власну майстерню, малював картини переважно релігійного змісту, був відомий в Харкові як майстерний іконописець; розписував церкви, у багатьох харківських храмах є ікони пензля Є.І. Колтуновського, про що згадував М. Ф. Сумцов (нажаль, поки що не вдалося встановити які саме).

Спілкування М. Ф. Сумцова з Є.І. Колтуновським було досить близьким і тривалим. Можна припустити, що М. Ф. Сумцов регулярно відвідував майстерню художника і від нього перейняв любов та інтерес до мистецтва, саме Є.І. Колтуновський навчив його розбиратися в іконопису. І свою нездійснену мрію відвідати Італію, подивитися на пам'ятники італійського мистецтва Єгор Іванович передав своєму племінникові, а той втілював мрію в життя і неодноразово відвідав Італію. Результатом цих подорожей стала низька праця М. Ф. Сумцова, присвячених творчості Леонардо да Вінчі. Тому можна зробити висновок, що витoki інтересу Сумцова до мистецтва полягають у родинному вихованні, якщо мати — Анна Іванівна заклала основи любові до народної української творчості, то дядя — Єгор Іванович Колтуновський ввів племінника у світ мистецтва, навчив розбиратися в образотворчому мистецтві, зокрема в іконописі [37].

Другим джерелом формування мистецтвознавчих поглядів М. Ф. Сумцова стало навчання в університеті у такого відомого

фахівця в галузі філології та історії мистецтва як Олександра Івановича Кирпичникова. О.І. Кирпичников був запрошений в Харківський університет на посаду приват-доцента кафедри історії всесвітньої літератури та пропрацював на ній з 1873 по 1884 роки. М. Ф. Сумцов вважав себе учнем О.І. Кирпичникова. Спілкування М. Ф. Сумцова з О.І. Кирпичниковим тривало багато років, він неодноразово відвідував свого вчителя в Москві, радился з ним по багатьох наукових питаннях. Збереглося 9 листів М. Ф. Сумцова до улюбленого вчителя [2]. Тому смерть О.І. Кирпичникова у 1903 році стала болісним ударом для Сумцова. Це була велика втрата для вченого, він присвятив протягом 1903-1905 років кілька статей пам'яті свого вчителя. О.І. Кирпичников започаткував викладання в університеті предметів, пов'язаних з мистецтвом. Так, у 1882/1883 навчальному році О.І. Кирпичников читав курси «Література та мистецтво в перші століття християнства» та «Історія італійського мистецтва в добу Відродження», у 1883/1884 навчальному році — «Історія російського мистецтва» [31, с. 64]. Також О.І. Кирпичников був завідувачем Музею витончених мистецтв університету.

Після переходу О.І. Кирпичникова в Новоросійський університет у 1885-1886 роках завідувачем Музею витончених мистецтв був його учень — М. Ф. Сумцов.

В житті М. Ф. Сумцова була ще одна людина, яка багато років була не тільки близьким другом М. Ф. Сумцова, але й одним із фундаторів Харківської школи історії мистецтв — це Єгор Кузьмич Редін [33]. М. Ф. Сумцова та Є.К. Редіна пов'язувала спільна робота в університеті та багаторічна дружба [5, с. 19]. Про що свідчать листи Є.К. Редіна до М. Ф. Сумцова, які були надруковані останнім після смерті Є.К. Редіна [36]. У 1893 році Є.К. Редін розпочав читання курсів з історії мистецтва та очолив Музей витончених мистецтв та старожитностей. Завідування Музеєм (за рідким виключенням) входило до обов'язків викладачів кафедри теорії та історії витончених мистецтв, що сприяло засвоєнню студентами матеріалів лекцій. Без роботи Музею витончених мистецтв було б важко говорити про фундаментальне дослідження пам'яток вітчизняної та зарубіжної культури в стінах університету.

Після смерті Є.К. Редіна у 1908 р. М. Ф. Сумцов написав роботу «Людина золотого серця (професор Єгор Кузьмич Редін)», в якій одним з перших проаналізував мистецтвознавчу спадщину Є.К. Редіна [29].

Слід сказати, що зазначена робота М. Ф. Сумцова добре відома історикам. Менш відомі статті вченого-філолога, які присвячува-

лися пам'яті Є.К. Редіна. Зокрема, газетна стаття «Послуга місту», в якій М. Ф. Сумцов згадує внесок Є.К. Редіна у справу популяризації мистецтва, коли він виписав для художньої школи понад три тисячі діапозитивів з історії італійського мистецтва. Тут були всі італійські школи — флорентійська, міланська, римська, венеціанського, були представлені діапозитиви зроблені з робіт великих майстрів — Джотто, Перуджино, Ботічеллі, Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело та ін. Після смерті Є.К. Редіна ця дуже цікава та коштовна колекція завдяки М. Ф. Сумцову була передана до Музею витончених мистецтв Харківського університету. Таким чином, Є.К. Редін заклав фундамент, завдяки якому лекції з історії мистецтв тепер були прекрасно ілюстровані [29].

Для нас представляє великий інтерес стаття М. Ф. Сумцова «Маленький отзыв о большем ученом труде» [20], яка була присвячена докторській дисертації Є.К. Редіна — «Християнська топографія Козьми Индикоплова по грецьким і російським списками» (1916). Фундаментальна праця Є.К. Редіна, яка являє собою найбільш повне дослідження серед всіх відомих на той час робіт про Козьми Индикоплова, не втратила свого значення і сьогодні. На думку багатьох мистецтвознавців, робота Є.К. Редіна до сьогоднішнього дня є найвидатнішим дослідженням в даному питанні. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на характеристику, яку дав М. Ф. Сумцов монографії Є.К. Редіна.

Треба зазначити, що Є.К. Редін не встиг опублікувати свою працю, але він підготував рукопис, який включав близько 100 друкованих аркушів. Його монографія містила вступ і 12 глав. Дослідження вченого було побудовано на порівнянні мініатюр давньоруської версії пам'ятника та оригіналу. Є.К. Редін детально розглянув цикли мініатюр кожного «Слова» праці Козьми Индикоплова. Природно, що такого типу дослідження мало багато ілюстрацій. У першому томі вчений навів 434 малюнка в тексті і 32 таблиці з ілюстраціями в додатку. Опис кожного малюнка представляє цілий екскурс по порівняльній історії мистецтв. В результаті читач отримав детально проаналізований, багатий наочністю матеріал по вивченню візантійського та давньоруського мистецтва, що був надрукований завдяки старанням М. Ф. Сумцова.

Проблемами мистецтвознавства М. Ф. Сумцов займався з 1880 року та присвятив різним аспектам мистецтва біля 100 наукових праць. Це були і наукові монографії [19], невеличкі газетні публікації (переважно в газеті «Южный Край») [16; 21-23; 25], рецензії на роботи колег та студентів [17; 24], статті та виступи

в засіданнях Харківського історико-філологічного товариства [18; 26; 28]. Праці М. Ф. Сумцова в галузі мистецтвознавства були різнопланові. Більше 50 праць були присвячені образотворчому мистецтву, як українському так і європейському, окремою темою був аналіз іконопису, порівняння українського та візантійського іконопису; 29 робіт — музичному мистецтву; 7 — театральному мистецтву; 11 робіт — проблемам розміщення пам'яток образотворчого мистецтва в музеях та ролі музеїв в пропаганді серед народу його найкращих зразків [4]. В межах однієї статті неможливо назвати всі праці вченого в галузі мистецтва, іноді складно провести межу між етнографічними та мистецтвознавчими дослідженнями М. Ф. Сумцова. Це пояснюється енциклопедізмом вченого, широтою його наукових інтересів, бажанням дослідити як можна більше тем та донести нову інформацію до читачів. Головною метою всіх мистецтвознавчих досліджень М. Ф. Сумцова була пропаганда кращих зразків та творів серед українського народу, збереження культурної спадщини. Єдиний комплекс у М. Ф. Сумцова складають наукові дослідження в галузі мистецтва, викладання історії мистецтва в Харківському університеті, робота в музеях по збереженню пам'яток мистецтва, створення серії біографій видатних митців, читання науково-популярних лекцій з історії мистецтва з показом «світових картин» (діапозитивів) у Харкові, Полтаві, Ростові-на-Дону, Новочеркаське.

У 1908 році після смерті Є.К. Редіна кафедра історії та теорії мистецтв залишилася вакантною. У зв'язку з цим, читання лекція з історії та теорії мистецтв було доручено професору М. Ф. Сумцову і приват-доценту О.І. Успенському, про що свідчить повідомлення в газеті «Ранок» [12] та інші джерела. У 1911-1912 та 1912-1913 навчальних роках, крім лекцій з літератури, М. Ф. Сумцов викладав на кафедрі історії і теорії мистецтв курси «Історія італійського мистецтва доби Відродження» та «Історія новітнього російського мистецтва» [5, с. 19; 5, с. 17-18].

М. Ф. Сумцов багато років брав участь у роботі Музею витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету.

У січні 1907 року М. Ф. Сумцов друкує дуже цікаву статтю «Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета», у якій аналізує стан музею, висвітлює проблеми його матеріального стану та приміщення, що не повністю відповідає вимогам та потребам музею. Найцікавішим для нас є детальний опис музею, з короткою характеристикою розташування експонатів, їх стану. Вчений описує відділи музею. Особливо важливим для нас є згадка

про харківський відділ. У ньому були зібрані старовинні види Харкова, портрети університетських та інших місцевих діячів. З трьох великих віконних ніш одна відведена Г.С. Сковороді, інша — Г.Ф. Квітці і третя — Я.І. Щоголеву. Найбільш змістовним представляється відділ Я.І. Щоголева — портрети поета, збірки його віршів, відгуків, листування, письмовий стіл, крісло, чорнильниця. Відділи Сковороди і Квітки були поки ще бідні. Тому стає зрозумілим, намагання М. Ф. Сумцова зробити у Музеї Слобідської України відділ Сковороди більш змістовим. Також М. Ф. Сумцов описує український відділ, у якому були розміщені портрети гетьманів, українських письменників, козацька зброя. Новим відділом музею витончених мистецтв став церковно-історичний відділ, у якому були зібрані старовинні українські іконостаси, хрести, чаші, стародруки богослужбових книг, предмети церковної старовини [21].

У листопаді 1907 року М. Ф. Сумцов надрукував ще одну статтю щодо харківських музеїв «Новые приобретения университетских музеев изящных искусств, древностей и этнографии», у якій аналізує нові надходження пам'яток декоративно-прикладного мистецтва до музеїв. Вчений з любов'ю описує кожний мистецький витвір, завдячує за щедрі дари В.П. Шашельської-Ерислової та Н.П. Шабельської та своєму другу професору Є.К. Редіну за плідну роботу по опрацюванню нових експонатів [22].

А в 1912 році у числі «жертвовалей» зустрічаємо прізвище самого М. Ф. Сумцова. Так, у «Звіті про стан і діяльність Імператорського Харківського університету за 1912 рік» зазначено, що «Музей і його бібліотека збагатилися кількома предметами і виданнями». Бібліотека Музею також поповнювалася роботами М. Ф. Сумцова, про що свідчить запис Д. Гордеева, зроблена 8 лютого 1916 р.: «Маю честь просити Правління [Харківського університету] віддати розпорядження про внесення в матеріальну книгу Музею ... окремих відбитків друкованих праць ... пожертвованих бібліотеці Музею ... професором Миколою Федоровичем Сумцовим ...» [1].

Музей витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету широко використовувався у навчальній роботі його викладачів. Тому є закономірним, що М. Ф. Сумцов написав відгук на «медальний твір» по темі «Іконописні зображення церковно-археологічного відділу музею при Харківському університеті», який був запропонований історико-філологічним факультетом на 1909 р. [8, с. 81, 114]. Потрібно зазначити, що написання «медальних творів» було одним з активних методів залучення студентів до науково-дослідницької роботи.

Вперше «завдання» по вивченню колекції Музею було запропоновано в 1904 р. Робота «Опис і дослідження гравюр колекції А.Н. Алфьорова, що знаходяться в Музеї образотворчих мистецтв Харківського університету» була представлена Н. Черноволотом [9, с. 121]. Слід підкреслити, що проф. Сумцов сприяв публікації цієї роботи в «Записках Харківського університету».

По темі «Іконописні зображення церковно-археологічного музею при Харківському університеті» були представлені дві роботи М. Сидоренка та В. Попова. У «Звіті» за 1909 р. [9, с. 121-123] назва робіт, наданих М. Сидоренком та В. Поповим, звучать однаково — «Іконописні зображення церковно-археологічного відділу музею при Харківському університеті». Однак М. Ф. Сумцовим було написано два відгука на твори за темами з різними назвами. Перший відгук на тему «Про Харк. Церк.-Археологічний Музей під девізом «Cum relego» та ін.» [24, с. 31-34], другий відгук — «Іконописні зображення Церк.-Археол. Музею при Харківському університеті, під девізом з гр. Л.Н. Толстого «Мистецтво є найвищий прояв могутності в людині» [17, с. 35-36]. Більш детальну інформацію про «медальних творих» студентів університету з історії мистецтва можна отримати ознайомившись з роботою «Харківська школа історії мистецтва: «медальні твори» студентів університету» [32].

Можна побачити деякі паралелі між Музеем витончених мистецтв та старожитностей та Музеем Слобідської України, який у 1920 році буде створений за ініціативою проф. Сумцова. Свій багатий попередній досвід він блискуче використає при організації Музею, 100-річчя якого ми святкуємо в цьому році.

Джерела та література

1. Копировальная книга Музея изящных искусств и древностей № 3. 1910-1916 // Фонд Відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В.Н. Каразіна. Л. 500.
2. Листи О.І. Кирпичникова М. Ф. Сумцову // ЦДІА України (Центральний державний історичний архів України). Ф.2052. Оп. 1. Спр. 528-536.
3. Матвеев В.М. Путеводитель. 60 000 адресов из Санкт-Петербурга, Царского Села, Петергофа, Гатчина и прочие. СПб.: Типография К. Вингебера, 1854. VIII+240+71 с.
4. Микола Федорович Сумцов. Бібліографічний покажчик / Уклад. Н.І. Полянська, В.О. Савчук, В.З. Фрадкін, В.О. Ярошик. К.: Рідний край. 1999. 240 с.
5. Обзорение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Импера-

- торского Харьковского университета на 1911-1912 академический год. Х.: Типография «Печатник», 1911. 22 с.
6. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1912-1913 академический год. Х.: Типография «Печатник», 1912. 20 с.
  7. Объединяя поколения. Откуда родом. Харьковская губерния. URL: <https://www.otkudarodot.ua/ru/k>
  8. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1904 год // Записки Харьковского университета. Х.: Типография и литография М. Зильберберг и с-вья, 1905. Кн. 2. С. 1-210.
  9. Отчеты о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1909 год // Записки Харьковского университета. Х.: Типография и литография М. Зильберберг и с-вья, 1910. Кн. 3. С. 1-177.
  10. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 год // Записки Харьковского университета. Х.: Типография и литография М. Зильберберг и с-вья, 1913. Кн. 2. С. 1-162.
  11. Павлова О.Г. Мистецтвознавча діяльність професора Харківського університету М. Ф. Сумцова (до 150-річчя з дня народження) // Вісник Харківського університету. 2004. № 633: Історія. Вип. 36. С. 12-21.
  12. Поручение преподавания // Утро. 1912. 18 мая. № 1650. С. 4.
  13. Редин Е.К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902). Х.: Типография «Печатное Дело», 1904. 46 с.
  14. Редин Е.К. Письма проф. Н.Ф. Сумцову [за 1898–1905 годы] // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1913. Т. 19. С. 30-74.
  15. Савченко Г.О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854-1922 рр.). Дис ... канд. істор. наук. Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1993. 198 с.
  16. Сумцов Н. Изучение кобзарства // Южный Край. 1904. 15 сентября.
  17. Сумцов Н.Ф. Иконописные изображения Церк.-Археол. Музея при Харьковском университете, под девизом из гр. Л.Н. Толстого «Искусство есть высочайшее проявление могущества в человеке // Записки Императорского Харьковского Университетета. 1910. Кн. 2. С. 35-36.
  18. Сумцов Н.Ф. К истории украинской иконописи // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1905. Т. 16. С. 131-141.
  19. Сумцов Н.Ф. Леонардо да Винчи. Х. : Типография «Печатное Дело», 1900. 200 с.
  20. Сумцов Н.Ф. Маленький отзыв о большом ученом труде // Южный Край. 1916. 27 апреля.
  21. Сумцов Н.Ф. Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета // Южный Край. 1907. 16 января.
  22. Сумцов Н.Ф. Новые приобретения университетских музеев изящных искусств, древностей и этнографии // Южный Край. 1907. 15 ноября.

23. Сумцов Н. О современном искусстве (по поводу XXXIV передвижной выставки картин) // Южный Край. 1906. 30 сентября.
24. Сумцов Н.Ф. Памяти С.И. Васильковского // Южный Край. 1917. 28 сентября.
25. Сумцов Н.Ф. Рисунки и картины Т.Г. Шевченка // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1905. Т. 16. С. 106-113.
26. Сумцов Н.Ф. Отзыв о сочинении О Харьк. Церк.-Археологическом Музее под девизом «*Sit relecto*» и проч. // Записки Императорского Харьковского Университетета. 1910. Кн. 2. С. 31-34.
27. Сумцов Н.Ф. Три письма В.Н. Каразина // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1891. Т. 3. С. 338-341.
28. Сумцов Н.Ф. Труды Ф.И. Шмита по истории искусства. Х.: Типография и литография М. Зильдберг и с-вья, 1912. 10 с.
29. Сумцов Н. Услуга городу // Южный Край. 1908. 17 сентября.
30. Сумцов Н. Человек золотого сердца (профессор Егор Кузьмич Редин) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1913. Т. 19. С. 12-29.
31. Филиппенко Р.И. Харьковская школа истории искусства: А.И. Кирпичников // Общество. Среда. Наука. 2012. № 4 (25) 12. С. 64-68.
32. Филиппенко Р.И. Харьковская школа истории искусства: «Медальные сочинения» студентов университета // Гуманітарна складова у світлі сучасних освітніх парадигм: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю; (м. Харків, 19-20 квітня 2018 року). Х.: Видавництво НФаУ, 2018. С. 152-159.
33. Філіппенко Р.І., Куделько С.М. Є.К. Редін — професор Харківського університету. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. 228 с.
34. Харьков и Харьковская губерния в лицах. Дополнительный список (3) дворян, в том числе чиновников, домовладельцев, помещиков и иностранцев (конец 18 века — 1920). URL: <http://genealogia.baltwillinfo.com/ukr/addition3.pdf>
35. Харьков и Харьковская губерния в лицах. Дополнительный список (4) дворян, в том числе чиновников, домовладельцев, помещиков и иностранцев (конец 18 века — 1920) URL: <http://genealogia.baltwillinfo.com/ukr/addition4.pdf>
36. Хіріна Г.О., Філіппенко Р.І. М. Ф. Сумцов та Є.К. Редін: до питання про взаємовідносини та наукове співробітництво // Двадцять п'яти Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», до 165-річчя від дня народження М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2019 р. Х.: Майдан, 2019. С. 12-19.
37. Хіріна Г.О. Егор Иванович Колтуновський: відроджуємо забуті імена // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання богослов'я та історії Церкви» (до 20-річчя створення Харківської єпархії), 5 листопада 2019 р., м. Харків. Х.: ХДС, 2020. С. 406-410.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>Сошнікова Ольга Миколаївна. Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. 100 років визнання!</i>	3
<i>Хіріна Ганна Олександрівна, Філіппенко Ростислав Ігорович. Мистецтвознавство в житті та творчості академіка М. Ф. Сумцова</i>	17
<i>Сумцов Николай Федорович. Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета</i>	27
<i>Красиков Михайло Михайлович. Микола Сумцов очима Дмитра Багалія</i>	30
<i>Романовський Валерій Станіславович. Рукопис статуту товариства «Музей Слобожанщини» (Харків, осінь 1917 року)</i>	37

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

<i>Фененко Андрій Олегович. Віртуальні комунікативні форми програмного характеру у музейній діяльності</i>	49
<i>Шевцов Іван Петрович. Актуальний досвід впровадження технології доповненої реальності в музеях світу</i>	55
<i>Сошніков Андрій Олександрович. Роль сучасного музею у розвитку територіальних громад</i>	59
<i>Желтобородова Оксана Анатоліївна. Грантова історія Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова</i>	65
<i>Панченко Алла Володимирівна. Підготовка музейного спеціаліста в Україні</i>	73
<i>Павленко Юлія Григорівна, Гасан Алла Сергіївна. Інтерактивні дидактичні ігри з дітьми молодшого шкільного віку в музеї</i>	81
<i>Снівак Олена Петрівна. Інтерактивні зони для дітей у музеї (з досвіду роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова)</i>	85
<i>Пантелей Олена Михайлівна. Спроба аналізу створення етнографічного розділу стаціонарної повнопрофільної експозиції «Слобожани»</i>	88
<i>Стаднік Юлія Олександрівна. Експозиційний показ теми розвитку освіти і науки в Харкові (період ХІХ — початок ХХ століття)</i>	94
<i>Дубін Костянтин Юрійович. Звернення до історії повсякденності в експозиції «Харківщина у ХХ-ХХІ ст.»</i>	100